

УДК 811.161.2'282.2
DOI 10.32999/ksu2663-2691/2019-77-2

В. Дворянкін

*кандидат філологічних наук,
доцент,
доцент кафедри української
філології
Маріупольського державного
університету*

С. Коломієць

*магістрант
Маріупольського державного
університету***ДО ПИТАННЯ ПРО МЕНТАЛЬНО-ЦІННІСНУ СТРУКТУРУ
В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ СУЧАСНОГО ДІАЛЕКТНОСІЯ**

Постановка проблеми. Останнім часом особливої актуальності набуває лінгвоперсонологічний напрям у галузі студіювання мови. Значне зацікавлення науковців викликає конкретна діалектна мовна особистість, зокрема її ідіолект, який, безсумнівно, найкраще відбито в говірковому тексті. Дослідження порушеної проблеми дає змогу висвітлити не тільки специфіку мовлення діалектоносія на різних рівнях (фонетичному, морфологічному, синтаксичному, лексичному), а й пізнати мовну картину світу говіркової мовної особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Індивідуальне мовлення діалектоносія стало об'єктом наукових спостережень українських і російських учених (праці Л. Гингазової [2], Н. Глібчук [1], І. Демчик [3], Н. Зубової [4], К. Іванцової [5; 6], В. Лютикової [7], Є. Прокоф'євої [8], Є. Санченко [9] та ін.). Зазначену проблему у вітчизняній лінгвістиці розв'язують на говірковому матеріалі, зібраному в різних ареалах українського діалектного простору. На сьогодні вкрай необхідним є вивчення мовного портрета сучасного діалектоносія на базі українських новожитніх (гетерогенних за походженням) східностепових говірок.

У запропонованій розвідці послуговуємося поняттям ментально-ціннісної структури в мовній картині світу діалектної мовної особистості, яке було введено до наукового обігу російською дослідницею Є. Прокоф'євою [8, с. 5].

Постановка мети. Мета статті – опис особливостей ментально-ціннісної структури в мовній картині світу конкретної мовної особистості.

Джерелом дослідження стала віртуальна фонотека мовлення українськомовної циганки Таган Лілії Миколаївни, 1970 року народження, освіта – 5 класів. Діалектні тексти зафіксовано впродовж 2017–2018 років у селі Покровське Мангуського району Донецької області, де інформатор (виходець із Середньої Наддніпрянщини) мешкає близько тридцяти років.

Виклад основного матеріалу. Підкреслимо, що особистість Л. Таган формувалася на базі двох культур – циганської та української, що, природно, позначилося на її світогляді. Ментально-ціннісна структура в мовній картині світу названого діалектоносія містить такі складники: Я – ДІМ – СІМ'Я – БОГ.

Зупинимось на специфіці окремих компонентів досліджуваної структури на базі зібраних зв'язних текстів, зокрема, візьмемо до уваги їх фрагменти.

Аналізуючи мовлення інформанта, спостерігаємо неодноразове вживання особового займенника *ми* у двох відмінкових формах. Цей факт свідчить про те, що у свідомості інформанта превалює колективна основа, яка є повністю логічною (по-перше, мовлянин зазнав впливу циганської культури, представники якої сприймають себе як велику сім'ю; по-друге, як зазначає сама Л. Таган, вона народилася в сільській місцевості, а сільський менталітет певною мірою формує саме колективну свідомість): *ну / у'с'ак'і йес'т' // са'лати там // са'лат / іх у нас не'має // у нас | жар'ат' / зап'і'кайт' // кот'л'ети |д'елайут' подо'машик'і / |т'іко не' та'к'і / йак прода'йуц':а ў мага'з'ін'і / ў нас кон'верт'іками от / |ет'і / коше'л'очк'і ў'с'ак'і // ну це |тоже ўже не'модно / ў'же од'ійш'ло // ш':ас нач'і'найец':а |нав'іт' ўже / |ет'і / йак ў ресто'ран'і / о'т.уда ўже по Инте'р'нету го'тоўл'ат' / бор'ш': йес'т' / бор'ш': не |каждий з'варе / так йак **ми** // а са'лати у нас п'росто поми'дор / ог'і'рок |р'іжут' / а та'ке не пон'і'маєм / на |каждий ден' по'жалуста / |можна / а так н'і // на |з'іму **ми** за'катуваем / йак і о'гурчики й поми'дорчики / і са'лат'іки / о'це ўс'о / да / це ўсе йес'т' / а у'же йес'і йа'кис' н'разник / то там долже'но бут' у'с'о |саме |луч'е на сто'лі.*

Самоідентифікацію інформанта репрезентовано й у протиставленні *свої* – *чужі*, що відбито й на мовній особистості: *ш':ас ска'жу // к'іше'н'оўц'і раз / та'тари два / к'рими // не к'римс'к'і / а к'рими // к'рими / во'ни |нос'ат' |д'л'ін:у // н'іл'з'а / шоб но'га бу'ла вигл'а'дат' // ну / |ножка не' вигл'а'дає / не' ру'ка / од'н'і |пал'чики і голо'ва долже'на // дво'ма пла'точками о'так за'к'рита // о'це плат'ком **во'ни** цим / ў'чому запи'найуц':а / |ето за'мужн'а'я |женич'іна // |йес'і о'дин пла'точ'ок / і'де моло'да // во'на мо'лод'ін'ка / го'д'і'ў в'іс'ім'нац'ат' / |двац'ат' / а на н'ій поў'йазаний пла'точок у'же о'дин // |ето о'на у'же зас'ватана // у'же іі'ій т'рогат' н'і'з'а / бо н'іх'то ж // а коли |вийде |зам'іж / іій над'і'вайец':а о'дин пла'точ'ок // за'м'іт' / йак **во'ни** |ход'ат' // і два / два пла'точ'к'і // **во'ни** н'і'коли не ўд'і'вайуц':а / у **них** не'має |пал'т'і'ў / |шуб'і'ў / |курточки // у **них** |можут' |бути / |кофта та'ка / н'і'с'е'ц' / |кофта от |в'азана // у **них** от шарф' доро'гий на'д'і'ў / ўс'о // ну / бол'шинст'во*

і са¹пожки ўд¹івайут¹ / но це з¹імоу // ну так / як во¹ни у ш¹л'опках // за¹ц'іле л'іто йа не по¹бачила / шоб у них там тухол¹ / босо¹ножок / ш¹л'опки // а хто там баче йіх п'ід плат¹:ам / ў ч'ом о¹на у¹бута / і п'ішла со¹б'і // к'іше¹н'оуц'і / во¹ни ўд¹івайуц':а хара¹шо ўс'о // ну / т'іко без¹лаберно / хож¹д'ен'іе о¹це // хо¹роша в'еш¹ на йі'йі / а во¹на і¹де / і во¹на йіі не да¹іе / шо во¹на // не йі'йі // о¹д'іта кра¹с'іво / доро¹г'і в'еш¹:і / а во¹ни о¹так / роз¹штан'і / наче¹ гайки не поп'ідк'рчужан'і // во. Як бачимо, коли Л. Таган розповідає про інші етнічні групи циган (к'іше¹н'оуц'і, та¹тари, к'рими), то в її мовленні активно функціонує особовий займенник **во¹ни** в різних відмінкових формах. Це сигналізує про те, що мовлянин ідентифікує себе не з усіма циганами взагалі, а тільки з українськими.

Далі протиставлення посилюється шляхом уживання інформантом відмінкових форм займенника **ми**: а у нас і¹де по¹ценам // іе ха¹роше // **ми** л'убим ха¹роше над'іват¹ / і норки над'іват¹ / і ш¹:е шос¹ // ну / у нас над'івайеуц':а / можна над'іват¹ ко¹ротке // от коли б'іа в ота¹ком плат¹і си¹діла при¹мам'і / нап¹р'ім'ер / іл'і би ку¹да-то п'ішла ш¹:е го¹д'іу дес'ат¹ на¹зад // ўже йа ўс'іс'і да¹отак // отак д¹іла // ш¹:ас у¹же ўд'івай хот¹ / шо хоч'еш / хот¹ шта¹ни ўд'ін' і і¹ди. Поданий текст дає підстави стверджувати, що в родині інформанта слідували за зовнішнім виглядом, виховували скромність (дівчатам не можна було носити короткі спідниці (зокрема й по коліно), штани).

Самоідентифікація інформанта як представника певної етнічної групи циган здійснюється й на мовному рівні: і може // но іето пон'імайеш // у них од'н'і можуть / но о¹ни не ўжи¹вайуц':а / пото¹му шо **наш'і ци¹гани** / **укра¹йінс'к'і ци¹гани** / да // во¹ни д'уже ба¹гато отл'і чайуц':а от к'іше¹н'оу / к'рими'у // во¹ни розго¹вар'уіут¹ / ч'отко по сво¹йій наційі // і т'і к'іше¹н'оуц'і і ц'і ч'отко / ал'е не пой¹меш налас¹кали те¹бе іл'і пос¹лалі // не з¹найу / шо во¹ни ска¹зали // і то¹д'і под'іч'айеуц':а у них не ўжи¹вайуц':а / шо во¹ни не пон'імайут¹ друг¹ д'руга // йім т'іко со сво¹йіми // **наш'і** не на¹д'інут¹ плат¹ок на¹ голову // за¹ч'ем во¹но / в'ін н'ужен?

Поняття «дім» та «сім'я» посідають важливе місце в ментально-ціннісній системі Л. Таган. Як відомо, поняття «дім» асоціюється з добробутом, стабільністю, а особливо із сімейним загишком.

Мовець пов'язує поняття «дім» із великою родиною: у нас ва¹б'ш:ето с'ім'іа була бал'шайа / три¹нац'ат¹ нас ў с'ім'йі і п¹л'ус ч'е¹тирнацятий син / п¹л'ус ма¹миной сест¹ри дочки / ч'е¹тирнацат¹ / п'ат¹нацат¹ / і / ну / ма¹мина дочки / ма¹ми се¹ст¹ри. Зауважимо, що цигани й нині дотримуються традиції мати великі сім'ї та зберігають близькі стосунки між родичами.

Дійсно, поняття «дім» у свідомості Л. Таган пов'язане з добробутом. Не випадково засвідчено такий коментар: і ран'ше да / л'убили / це за¹ма¹сто ма¹шини було / як ш¹:ас ма¹шина / а то¹д'і ў ци¹ган ко¹н'ака / кон'і були / ш¹:ас іш¹:е ста¹р'і ци¹гани ос¹талис'а / дер¹жут¹ ш¹:е тра¹д'іційу / і йес'т' іш¹:е й кон'і / ійз'ід'ат¹ / ійз'ідили / йа пом¹н'у ш¹:е о¹то б'р'ічка / б'р'ічка це у па¹пи там / на б'р'ічк'і ко¹н'ака там / в'ін ійз'ідіу / а то йа була ма¹ла / коли ме¹н'і була та¹ка б'р'ічка / от // там от ў кол¹хоз'і у нас йес'т' / о¹ни там / о¹дин ма¹шини дер¹же / а д'ругий ко¹ней / от // і ійз'ідили / соби¹руц':а / пос'ідають / по¹йіхали / пи¹ка попи¹ли / прий'іж':айут¹ на¹зад / ну це **наш'і** ма¹ма моло¹д'і / може / ме¹не не¹ було / може / ма¹ла ш¹:е була / а так було / да // і ко¹рови були / і с¹вин'і були / ха¹з'айство содер¹жали / саме б'іл'ше ха¹з'айство було.

Для інформанта сім'я – це підтримка й допомога: ма¹мина дочки / ма¹ми се¹ст¹ри // ран'ше н'із'а і било / шоб д'евочка ро¹дилас' / а нада мал'чика ж / ну / шо ро¹бит¹ / во¹на сфа¹тила йі'йі і отп¹равила ў бол'ниц'у / ма¹ма по¹бачила / шо та¹койе д'іло / нада заб¹рат¹ же ж / жалко / і **папа н'ішоу¹** з¹нейу / заб¹рау¹ц'у д¹ітину / от¹дали йі'йі зам'іж / вирос¹тили / ўс'о / д'іти / ўн'уки / н'іде н'іх'то не¹ д'іс' / н'іде н'іх'то н'і ко¹го не¹ бро¹сайе / ну і от¹ наша с'ім'іа / та і у¹с'і / с'ік'іко йа йіх з¹найу / не ки¹дають д'руга / д'ітей не оста¹у¹л'айут¹ ў д'іт'ідомях / не¹ ки¹дають д'ітей / ў нас та¹кого не¹маіе / от шо-шо / ци¹гани д'ітей і л'убл'ат'. Цікаво, що інформант наголошує на тому, що її батько разом із матір'ю забирали дитину (племінницю) з пологового будинку. Цим підкреслено позитивну роль голови родини.

Поняття «сім'я» інформант не пов'язує з поняттям «відстань», адже своїх сестер та братів вважає членами великої родини й активно підтримує з ними близькі стосунки: у нас тут три сест¹ри і брат / у Мар'і упол'і / Кол'а тут брат і Райа / і Над'а жи¹ве / Йура / і ў До¹н'ецкой о¹блас'т'і там три сест¹ри жи¹вут¹ / ў Дн'іпропет¹роўс'к'ій брат / і ў Запо¹рожж'і брат // ми / з¹вон'ат¹ / ко¹н'еино / йа ос' не¹даўно / у сест¹ри з'ат¹ умер / н'ішоу на ро¹боту / моло¹дий / і у па¹у і умер / позво¹нили через час / ска¹зали / і д'іт'і заб'ер'іт¹ / і ўс'о / так йа ійз'ідила ту¹да на по¹хорони.

Важливу роль у родині інформанта відіграє сімейна ієрархія: ува¹жайут¹ с¹таршого // от у нас у с'ім'йі була ма¹ма / на п'разники сій'і жалис'а ўс'і до ма¹ми // по¹том ма¹ми не¹ с¹тало / брат // ўс'і ійіхали до б¹рата с¹таршого // от ш¹:ас ми у б¹рата ўс'і і ў нас іш¹:е іе сест¹ра // і от у б¹рата си¹дим п¹ервий ден' / на у¹торий ден' і ідем / до / там / де ма¹ма жи¹ла / там сест¹ра ш¹:ас / ту¹да до нейі і ідемо // отак о¹це с¹тарш'і у нас // с¹тарший ў с'ім'йі / отак йо¹го долж'н'і с¹духац':а / нап¹р'ім'ер / шоб / ну / н'іх'то із ци¹ган не¹ ска¹зау¹ / он гл'ан' он в¹аша у йубк'і сто¹йіт¹ / та / мол' ў ш¹тан'ах на т¹рас'і сто¹йіт' а¹бо дес' іш¹:е шо / отак / а¹бо там с¹ра¹комом / рус'ким хло¹пцем / сто¹йіт' / он ц'і л'удіеуц':а. Зауважимо, що мати взяла на себе роль голови сім'ї після того, як помер її чоловік, а до того роль головного або старшого належала батькові інформанта.

Людина сприймає та водночас оцінює навколишню дійсність, життя крізь естетичну, прагматичну, моральну й релігійну призми. І це маніфестовано в мовній особистості індивіда.

Акцентуємо на такій специфічній рисі індивіда Л. Таган, як ставлення до Бога.

Компонент ментально-ціннісної структури «Бог» посідає важливе місце у формуванні світоглядної позиції інформанта, його ставленні до інших. Не випадково лексему *Бог* помічаємо неодноразово в спонтанному мовленні досліджуваної особистості.

Описуючи відзначення свят, Л. Таган акцентує на традиціях, зокрема й на мовленнєвому етикеті: *проход'те с'їдайте / проход'те / с'їдайте // ўс'о / с'їдаємо за ст'іл / ну / от с'їдаємо за ст'іл / нос'їдали ўс'ї / у|с'їлис' за стол'ом // си|д'ат' / у|каждого |р'умочка на|лита / і от ми |каждий ўста|їе і |каже / ну дай Бог |добре.*

Наступний зв'язний текст частково ілюструє весільний обряд, який передбачає залучення людини до релігії: *п|росто же|лайут' / же|лайут' // же|лайу / шоб ти жи|ла ў |радост'і / і благопо|луч'її / шоб ти жи|ла ў б|рак'і / до ста л'ет / ў|м'ест'е / шоб там / і |д'етк'і / ну от |т'їна ота|кого / шоб вам ўс'є|да з'є|л'оний св'ет св'їтиў / от і да / а од|на була на с|вад'б'і і перепутала / і |каже / шоб вам ўс'є|да буў к|расний св'ет / |каже // ну по|путала / шо // благослоў|л'ат' / йак благослоў|л'айут' / о|це ж / і|конами і / і о|це ж прис|казуйут' йім / шоб же ж вам з'їл'оний св'ет буў / шоб ви жи|ли до ста л'ет / ў |радост'і / |папу й |мату пон'ї|мали / і / ну о|так.*

Обряд народження дитини також містить звернення до Бога: *|рожен'їца с|каже / с|лава |Богу / |Господ'ї / |вштупос' / а по|том у|же то|б'ї з|вон'ат' і |кажут' / поздраў|л'айу те|бе з |сином // хай рос|те ш':ас|ливий / здо|ровий / на |радос'т' бат'|кам.*

Здавна цигани вірили в силу слова. Тому в окремих мовних конструкціях можна помітити певну сакральність. Цю особливість засвідчено в такому фрагменті тексту (інформант пояснює, як він висловлює невдоволення): *Бог с то|бой / і ўс'о / ни же|лайем / ни мат'у|каєм / ни же|лайем н'ї|чого по|ганого / п|росто Бог с то|бойу / |Господи / ни даў / не^а |нада / ўс'о.* Як бачимо, конструкція *Бог с то|бой* (*Бог с то|бойу*) має прихований зміст: мовець ніби натякає (і, можливо, деякою мірою сподівається) на те, що Бог покарає кривдника.

Аналізуючи зв'язний текст, спостерігаємо й віру мовлянина в силу молитви. Так, на запитання «Якщо у Вас горе, які Ви використовуєте слова?» Л. Таган відповідає: *їа йім ка|жу / н'ї|чого страш|ного / з|начит' так |нада / ў|сл'едуш':ий раз / це з|начит' та|ка поло|са п'їш|ла // ў|сл'едуш':ий |буде / п|рийде |б'єлая поло|са / шо ти з|д'єлайеш / раз у|же так слу|чайец':а / по|молис':а і ўс'о.*

Висновки. Розглянутий матеріал засвідчив специфічне смислове навантаження понять, які об'єднує ментально-ціннісна структура діалектоносія. Безпосередній вплив на наповнення цих понять мають внутрішній світ, система цінностей і культурно-соціальне оточення мовця. Подальше студювання мовлення згаданого інформанта має широкі перспективи, зокрема, необхідно здійснити характеристику рис мовлення особистості, порівняльний аналіз діалектних текстів, записаних від Л. Таган та інших носіїв говірки (різних вікових категорій) зазначеного населеного пункту, в контексті смислового наповнення понять, які виступають сегментами ментально-ціннісної структури. Такий підхід дозволить найбільш глибоко висвітлити процес когнітивної діяльності, ціннісні орієнтири й духовну культуру досліджуваної говіркової особистості. Передбачено подальший запис спонтанного мовлення інформанта в окремих ситуаціях спілкування, вивчення різних рівнів реалізації особистості діалектоносія, який акумулював риси двох культур (опис вербально-семантичного, лінгвокогнітивного й прагматичного рівнів).

Література:

1. Глібчук Н.М. Ідіолект Парасковії Павлюк крізь призму діалектних текстів. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій* / відп. ред. П.Ю. Гриценко. Київ : КММ, 2015. С. 60–74.
2. Гынгазова Л.Г. Образное отражение мира как типологическая черта диалектной языковой личности. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст* : тези доповідей міжнародної конференції / за ред. П.Ю. Гриценка ; Ін-т укр. мови НАН України. Київ : КММ, 2014. С. 155–159.
3. Демчик І.Л. Явище синонімії у мовленні представника східнословобожанської говірки (на матеріалі с. Шульгінка Старобільського району Луганської обл.). *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія «Лінгвістика і літературознавство»* : міжвузівський зб. наук. статей / гол. ред. В.А. Зарва. Бердянськ : БДПУ, 2011. Вип. XXIV. Ч. 1. С. 541–548.
4. Зубова Н.Н. Языковая личность жительницы Русского Севера: опыт вербально-семантического, лингвокогнитивного и прагматического описания : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Вологда, 2017. 209 с.
5. Иванцова Е.В. О типологических особенностях языковой личности диалектоносителя. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст* : тези доповідей міжнародної конференції / за ред. П.Ю. Гриценка ; Ін-т укр. мови НАН України. Київ : КММ, 2014. С. 189–193.
6. Иванцова Е.В. Феномен диалектной языковой личности : монография. Томск : Изд-во Томского ун-та, 2002. 312 с.
7. Лютикова В.Д. Языковая личность: идиолект и диалект : автореф. дисс. ... докт. филол. наук : 10.02.01. Екатеринбург, 2000. 42 с.
8. Прокофьева Е.В. Диалектная языковая личность на Алтае : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Барнаул, 2012. 21 с.
9. Санченко Є.М. Елітарна мовна особистість: від діалектних витоків до літературної мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Луганськ, 2009. 21 с.

Анотація

**В. ДВОРЯНКІН, С. КОЛОМІЄЦЬ. ДО ПИТАННЯ ПРО МЕНТАЛЬНО-ЦІННІСНУ СТРУКТУРУ
В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ СУЧАСНОГО ДІАЛЕКТНОСІЯ**

У статті схарактеризовано специфіку ментально-ціннісної структури в мовній картині світу конкретної мовної особистості, що формувалася на базі двох культур – циганської та української. Низку компонентів (Я – ДІМ – СІМ: Я – БОГ) ментально-ціннісної структури в мовній картині світу обраного діалектоносія простудійовано на матеріалі зв'язних текстів, що зафіксовані впродовж 2017–2018 років у східностеповій говірці села Покровське Мангуського району Донецької області й становлять важливий складник віртуальної фонотеки мовлення українськомовної циганки Таган Лїлії Миколаївни, яка є вихідцем із Середньої Наддніпрянщини.

Ключові слова: українські східностепові говірки, діалектний текст, мовна картина світу, діалектна мовна особистість, ментально-ціннісна структура.

Summary

**V. DVORIANKIN, S. KOLOMIETS. TO THE PROBLEM OF THE MENTAL-VALUE STRUCTURE
IN THE LINGUAL PICTURE OF THE WORLD OF A MODERN DIALECTAL SPEAKER**

The article focuses on the special relevance of the linguopersonologic direction in the field of language learning. It is no coincidence that a particular dialectal linguistic personality and its idiolect, which is undoubtedly best reflected in the dialectal text, causes a considerable interest among scholars. It was emphasized that the study of the given problem makes it possible to highlight not only the specifics of the speech of the dialectal speaker at different levels (phonetic, morphological, syntactic, lexical), but also to learn the linguistic picture of the world of the dialectal linguistic personality.

Characterized by the peculiarities of the mental-value structure in the language picture of the world of a particular linguistic personality, which was formed on the basis of two cultures – Gypsy and Ukrainian. A number of components (I – HOUSE – FAMILY – GOD) of the mental-value structure in the linguistic picture of the world of the selected dialectal bearer has been used in the material of the coherent texts recorded during 2017–2018 in the Eastern Steppe dialects of Pokrovsky village, Manhush district, Donetsk region and constitutes an important component of the virtual speech of Ukrainian-speaking gypsy Tahan Liliia Mykolaivna, a native of Middle Dnieper.

The further study of the informant mentioned, has broad prospects, in particular, a comparative analysis of dialectal texts written from L. Tahan and other speakers of the above-mentioned settlement is necessary in the context of the semantic filling of concepts that serve as segments of the mental-value structure that most fully reflects the process of cognitive activity, outlines the value orientations, reflects the spiritual culture of the studied dialectal personality. This gives reason to assert the necessity for a comprehensive characterization of the linguistic personality of the middle age, which involves further recording of the spontaneous speech of the informant in different situations of communication, a description of the various levels of realization of the dialect speaker personality, which accumulate the traits of two cultures (a detailed study of verbal-semantic, linguocognitive and pragmatic levels).

Key words: Ukrainian Eastern Steppe dialects, dialectal texts, linguistic picture of the world, dialectal linguistic personality, mental-value structure.